

Артем Папакін

ПОЛЬСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ ЧИН ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 рр. В УКРАЇНСЬКИХ АРХІВАХ

Початки новітньої української і польської державності користуються чималим інтересом сучасних істориків. Збройна боротьба поляків за незалежність під час Першої світової війни є одним з найбільш важливих аспектів становлення польської державності ХХ ст., що знайшла відображення у багатьох документах тієї епохи. На жаль, українські архівні документи з польської військової історії мало залучаються сучасними фахівцями. Вже польські дослідники міжвоєнного періоду відзначали незадовільний стан збереження документів з історії польського збройного чину Першої світової війни, списуючи це на перебування чималої їх кількості у приватних руках¹. Ще однією проблемою для найбільш повного використання джерельної бази питання є розпорошеність документів однієї тематики (та навіть одних фондоутворювачів) у архівних установах різних держав. Тривале перебування українських та польських земель у складі одних державних утворень та сусідство поляків і українців спричинило те, що в польських архівах зберігається величезний пласт україніки, а в українських є значна кількість документів з польської історії. Метою даної статті є інформування про маловідомі документи з архівів України, що здатні суттєво допомогти при вивченні історії польського збройного чину під час Першої світової війни.

Під час Світової війни 1914–1918 рр. на сучасній території України утворювалися польські військові формування під австро-угорським командуванням – Легіони Польські – та під російським – Польські війська (корпуси). Документи обох цих формувань потрапили до українських архівів. Найбільша частина польських земель перебувала станом на 1914 р. у складі Російської імперії. Російська імператорська армія отримала найбільше рекрутів польської національності, й одразу, 1 серпня 1914 р. Росія вирішила розіграти “польську карту” – устами Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича полякам було обіцяно об’єднання усіх польських земель під скіпетром російського царя та відродження Польщі, “вільної в своїй вірі, мові та самоуправлінні”.

¹ W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa (VOLUMEN) 1990, s. 19–20.

30 листопада 1914 р. були затверджені умови організації польського добровольчого легіону (1-го Польського, або Пулавського легіону), який почав формуватися у Холмі та Бресті-Литовському, пізніше – в Пулавах. Цей легіон, а згодом і сформована у 1915 р. Польська стрілецька бригада добре себе показали у боях Західного російського фронту, через що у січні 1917 р. бригаду було перенесено до Київського військового округу, де на її основі розпочалося створення Польської стрілецької дивізії. У липні 1917 р. розпочалося створення 1-го Польського корпусу, частини якого розміщалися у Білорусі, Росії і Україні (зокрема, 2-й уланський полк дислокувався в Антонінах). Протягом листопада 1917 – лютого 1918 рр. нові польські військові формування почали утворюватися на російських Південно-Західному та Румунському фронтах, що проходили територією України та сусідньої Бессарабії. У процесі їх організації головну роль грали Об'єднання військових поляків (ОВП) – гуртки солдатів, створені за національною ознакою. З листопада 1917 по червень 1918 рр. польські військові формування, об'єднані у 2-й та 3-й Польські корпуси, дислокувалися на території Української Народної Республіки та Української Держави. За задумкою організаторів ці військові з'єднання (офіційно вони називалися Польськими військами в Україні) мали стати зародком армії незалежної Польщі після її звільнення з-під австро-німецької окупації. Проте прихід в Україну австро-угорської та німецької армій змінив умови існування польських корпусів: німецьке командування, як і українська влада (з огляду на участь частини польських військовиків у збройному придушенні селянської сваволі) зажадали їх ліквідації. Врешті, 12 травня 1918 р. німецькі військові частини після тривалого бою роззброїли 2-й Польський корпус під Каневом, а частини 3-го Польського корпусу були спочатку інтерновані, а 10 червня 1918 р. – розпущені австро-угорським військом на Поділлі².

Одразу після роззброєння польських військових частин в Україні у червні 1918 р. було утворено Ліквідаційно-ревізійну комісію Польських військ в Україні, що підсумовувала фінансову діяльність польських корпусів,

² Див.: R. Bergel, *Dzieje II Korpusu polskiego*, Warszawa (Główna Księgarnia wojskowa) 1921, 64 s.; H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920*, Warszawa 1921, 598 s.; M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa (Książka i Wiedza) 1969, 366 s.; А. Папакін, *Польські військові корпуси на території України 1917–1918 рр.*, Військово-історичний альманах 1 (2006) 25–41; А. Папакін, *2-й Польський корпус в Україні (березень – травень 1918 р.)*, Вісник Київського славистичного університету. Серія: “Історія” 32 (2007) 106–115; А. Папакін, *Участь польських військових формувань у оборонних боях у Києві у лютому 1918 р.*, Київська старовина 3 (2007) 67–78.

займалася розрахунками з українською казною та приватними особами, а також систематизацією документації Польських військ³. Протягом літа 1918 р. комісія під головуванням колишнього начальника постачань Польських військ в Україні К. Дзевалтовського-Гінтовта зібрала документи Об'єднань військових поляків та командування Польських військ в Україні, що перебувають тепер у архівах як Польщі, так і України. Деяка ж частина документів Польських військ в Україні після їх демобілізації потрапила до німців та австрійців, які перенесли їх до Варшави, і лише після звільнення Польщі з-під окупації у 1918 р. вони потрапили до польського Військового архіву. Після окупації Польщі військами нацистської Німеччини всі документи з Військового архіву були перевезені до Райху, і тільки після завершення Другої світової війни вони повернулися до Варшави (зберігалися у Центральному військовому архіві, тепер – Військове історичне бюро ім. К. Соснковського, Варшава). Проте багато солдатів та офіцерів колишніх польських корпусів (у тому числі командир 2-го корпусу генерал Ю. Галлер, який восени 1918 р. став на чолі польської армії у Франції) не повернулися одразу додому, а продовжили боротьбу у складі інших польських формувань на Кубані, у Мурманську та Сибіру. Серед них були і службовці штабів польських корпусів, що забрали з собою частину документів.

Однак більша частина документації польських військових формувань в Україні не була вивезена до Польщі. Її було опрацьовано згаданою Ліквідаційно-ревізійною комісією, що працювала у столиці Української Держави, і після завершення її діяльності документи, очевидно, було залишено у Києві. Ці документи потрапили до Державного архіву Київської області, де разом з іншими документами польського походження перебували у непорядкованому стані на секретному зберіганні до Другої світової війни. Після повернення з евакуації (м. Златоуст) документи було упорядковано та сформовано у фонд 1787 “Польські легіони на Україні”. Лише у 1990 р. фонд було розсекречено та передано на загальне зберігання, він став доступний для дослідників⁴.

Фонд складається з 195 одиниць зберігання, які утворюють дев'ять описів: “Головне командування Польських військ в Україні” (оп. 1), “Комітет Об'єднання військових поляків Південно-Західного фронту” (оп. 2),

³ *Centralne Archiwum Wojskowe im. B. Waligóry*, Warszawa, sygn. I. 122. 71. 5, s. 220.

⁴ В. Даниленко, *Коллекция документальных материалов “Польские легионы”*. Государственный архив Киевской области. Фонд Ф-1787, East View Information Services, [електронний ресурс], режим доступу: http://www.eastview.com/files/polish_legions_rus.pdf.

“Комітет ОВП IV армії” (оп. 3), “Комітет ОВП VIII армії” (оп. 4), “Комітет ОВП IX армії” (оп. 5), “Комітет ОВП Румунського фронту” (оп. 6), “Департамент просвіти Міністерства польських справ УНР” (оп. 7), “Управління Вінницького концентраційного району польського фронту” (оп. 8) та “Військовий відділ Міністерства польських справ УНР” (оп. 9). Як бачимо, документація польських збройних формувань в Україні тут представлена не повною мірою, оскільки відсутні документи щодо діяльності ОВП у VI армії Румунського фронту та армійських ОВП Південно-Західного фронту (VII, XI та Особлива армії). Це пояснюється скоріше незадовільністю праці цих об’єднань: у VI армії найбільш повільно проходила полонізація військових частин, а на Південно-Західному фронті ОВП різних армій було утворено дуже пізно, і їхня робота приносила настільки скромні результати, що посади голів ОВП VII і XI армій врешті було об’єднано в одну, а в Особливій армії самочинна демобілізація солдатів не дозволила армійському ОВП широко розгорнути свою діяльність. Крім документів польських військових формувань, у фонді зберігаються документи Міністерства польських справ УНР (інша частина документації міністерства, переважно з часів Гетьманату, зберігається нині у ф. 2225 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, м. Київ) – його освітнього та військового відділів.

Опис 1 включає документацію Головного командування Польських військ в Україні, утвореного у період присутності в Україні австро-німецьких військ, а тому містить документи головно за березень–травень 1918 р. Проте функції командування до березня 1918 р. виконував Головний інспекторат Польських збройних сил в Україні, а тому опис містить також невелике число документів за кінець 1917 – початок 1918 рр. Це передусім телеграми і листування з питань формувань польських військових частин на Південно-Західному (спр. 1, 4) та Румунському фронті (спр. 2, 3). У описі містяться накази командування Польських військ, деякі з них підписані особисто генералом Є. Міхаелісом та генералом О. Осинським (спр. 5–9). У справах першого опису зберігаються також зовнішня і внутрішня кореспонденція командування Польських військ в Україні, накази по окремих військових частинах та управліннях, списки особового складу польських підрозділів. Одним з найбільш цікавих документів опису є рапорт начальника штабу 2-го Польського корпусу полковника Міхала Жимерського про перебіг бою під Каневом 11–12 травня 1918 р.⁵

⁵ ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 19, арк. 60–64зв.

Документи зі справ, згрупованих у описи 2–6 і 8, дають уявлення про початковий етап формування польських військових частин Румунського і Південно-Західного фронту наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Тут зберігаються переважно протоколи і постанови з'їздів ОВП окремих частин і з'єднань, армій та фронтів, а також телеграми і листування щодо колонізації військових частин російської армії, утворення нових польських підрозділів та концентрації польських солдатів на етапних пунктах на Волині і Поділлі. Документи з 9 опису фонду 1787 (спр. 1) містять інформацію про конфлікти між польськими солдатами на Поділлі з місцевим населенням навесні 1918 р., яка надходила до української влади. У цій же справі зберігається одна з копій договору між польським військовим командуванням і українською владою – “Умови перебування Польських військ на території України” від 4 квітня 1918 р.⁶

Про діяльність Польських військ в Україні через призму українських чиновників можна дізнатися з документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, м. Київ (ЦДАВО України). Відомості про перебування польських військових корпусів в Україні у 1917–1918 рр. можна знайти у фондах Військового міністерства УНР 1917–1918 (ф. 1076) та 1918–1929 рр. (ф. 1075), Міністерства закордонних справ УНР 1917–1918 рр. (ф. 2592), Штабу Одеського військового округу (ф. 1705) та Подільського губернiального старости (ф. 1793). Вони висвітлюють деякі сторінки історії переважно частин 3-го Польського корпусу та дрібних польських військових формувань. Політика УНР щодо польських формувань, а саме бажання роззброїти польські корпуси і пошук шляхів його здійснення, розкрита у документах фонду 1077 ЦДАВО України (Головне управління Генерального штабу Української Держави. 1918 р., оп. 5, спр. 1).

Допоміжними при дослідженні історії польських військових формувань на території колишньої Російської імперії можуть бути документи з Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Тут, зокрема, зберігається Колекція документів польських національних комітетів, союзів, об'єднань та військових формувань у Сибіру, на Далекому Сході та в Маньчжурії за 1917–1922 рр. (ф. 838), що налічує 86 справ. У ній представлені переважно друковані видання: брошури, відозви, офіційні повідомлення, газетні вирізки, а також копії документів про діяльність польських національних організацій та військових формувань у Росії: Польського національного комітету для Сибіру і Росії,

⁶ ДАКО, оп. 9, спр. 1, арк. 24–25зв.

Польського військового комітету в Сибіру та Маньчжурії, Польського військового союзу, Польського революційного союзу боротьби за свободу і об'єднання польського народу, Польської політичної ради Далекого Сходу і Східного Сибіру, польської військової місії на Далекому Сході, 5-ї польської стрілецької дивізії та ін. за період 1917–1922 рр.

Одночасно з формуванням польських військових частин у російській армії відбувалося утворення Легіонів Польських під австро-угорським вищим командуванням. Ще перед війною завдяки прихильному ставленню австрійської влади в Галичині постали польські парамілітарні організації, що зосереджували патріотичну молодь. З початком війни у 1914 р. командування австро-угорської армії дозволило формувати з їх членів добровольчі підрозділи, виділивши для керівництва ними фахових офіцерів з рядів регулярної армії. 27 серпня 1914 р. австро-угорське Головне командування видало наказ про формування двох Польських легіонів – Західного у Кракові та Східного у Львові. Через загрозливу для Австро-Угорщини ситуацію на фронті у вересні 1914 р. недоукомплектовані польські добровольчі частини, все ще не об'єднані у ці два легіони, були відправлені на війну з Росією. Пізніше було створено три військові з'єднання: I бригаду Легіонів, що воювала у Царстві Польському, II бригаду (відому також під назвою “Залізна”, або “Карпатська”), що тримала позиції у Карпатах, та III бригаду, яка долучилася до решти польських формувань на Волині восени 1915 р. Легіонери відзначилися, зокрема, у боях під Костюхівкою під час російського наступу літа 1916 року. Хоча Польські легіони були підпорядковані австро-угорському командуванню, польські добровольці все ж мали власну національну владу над військом – Головний національний комітет, створений 16 серпня 1914 р. у Кракові (східна секція комітету діяла у Львові). Усвідомлення необхідності піти на поступки полякам, щоб вони і надалі зберігали вірність Центральному блоку, змусила монархів Німеччини та Австро-Угорщини 5 листопада 1916 р. проголосити на землях, відібраних у Росії в ході війни, Польське королівство. Номінально влада у цій, контрольованій окупаційними адміністраціями, державі з початку 1917 р. належала Тимчасовій державній раді. У вересні 1916 р. Польські легіони були виведені з фронту з метою доукомплектування та перетворення на “Польську силу збройну” – формально збройні сили Польського королівства, фактично – підпорядковану Німеччині армію. Коли у липні 1917 р. солдати I та III Бригад за ініціативою Ю. Пілсудського відмовилися присягати на вірність Німеччині, Легіони було ліквідовано. У вересні того ж року було створено Регент-

ську раду, в зв'язку з чим припинив своє існування Головний національний комітет. Останнім епізодом історії Легіонів було їх перетворення на Польський допоміжний корпус при австро-угорській армії. У ніч на 16 лютого 1918 р. частина корпусу на чолі з Ю. Галлером, на звістку про передачу за Брестським договором Холмщини й Підляшшя Україні перейшла фронт під Раранчею на Буковині (вони приєдналися до 2-го корпусу Польських військ в Україні), а решту колишніх легіонерів було ув'язнено у таборах на території Угорщини (в т. ч. у м. Хуст)⁷.

У ЦДІАЛ України зберігаються документи польського Головного національного комітету. Документи поступили до архіву з бібліотеки Академії наук УРСР у Львові у розсіпу, зараз вони об'єднані у фонд 858, що має 105 одиниць зберігання. Зокрема, у фонді зберігаються: протоколи та ін. документи щодо засідань Головного комітету і його структурних підрозділів (спр. 8, 21), документи щодо структури і складу Комітету (спр. 9, 14, 40, 62, 85), листування з владою, політиками, громадськими організаціями і структурними підрозділами з різних питань (спр. 10–12, 17, 41–43, 45, 68, 81), відозви Комітету до населення, видані з метою підтримки акції з формування добровільчих Легіонів (спр. 1, 22, 23), фінансова документація (спр. 37–39, 44, 46–50, 71–80, 82, 83), документи щодо освітньої праці серед легіонерів (спр. 54–57), щодо працевлаштування легіонерів (спр. 58–61), документи Ліги жінок при Комітеті (спр. 86–89), огляди польської та іноземної преси щодо “польського питання” під час Першої світової війни (спр. 2, 7), карта ведення бойових дій I батальйону 5-го піхотного полку Легіонів за травень–червень 1915 р. (спр. 24), збірка печаток військових частин, підрозділів, служб Легіонів (спр. 27), посвідчення легіонерів (спр. 29), статті, спогади та інша творчість легіонерів (спр. 63, 67, 70), списки солдатів та офіцерів Легіонів Польських, які були інтерновані в Угорщині (спр. 92–104), листи і поштові картки легіонерів (спр. 105) та ін.

Також у ЦДІАЛ України зберігається Колекція документів про польські легіони 1914–1918 рр. (ф. 698), зібрана директором Міського архіву у м. Львові О. Чоловським у 30-х рр. ХХ ст. Фонд налічує 7 справ документів за 1914–1935 рр., серед яких є звернення, листи, звіти та інші документи Пресового бюро Головного національного комітету за 1914–1917 рр. (спр. 1). Решта документів фонду, зокрема мемуари щодо боїв у Львові у листопаді 1918 р. (спр. 2, 3) та ін. документи, стосуються вже українсько-польської війни 1918–1919 рр.

⁷ Див.: W. Lipiński, *Op. cit.*, 428 s.; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa (Bellona) 2007, 344 s.; А. О. Руккас, *Польські легіони на фронтах Першої світової війни*, Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали наукової конференції, К. 1998, с. 165–170.

Таким чином, документи Польських легіонів та Польських військ в Україні дають чимало інформації для вивчення їх історії та відкривають для істориків широкі перспективи у її дослідженні. Більшою мірою це стосується документації 2-го та 3-го Польських корпусів, що у 1917–1918 рр. перебували в Україні. Документи цих військових з'єднань, що зберігаються у Державному архіві Київської області, є ключовими для розуміння історії польського збройного чину під час Першої світової війни на території колишньої Російської імперії. Документи польських військових загонів і організацій на Далекому Сході та документи Польських легіонів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, хоча і будучи недостатньо повно представлені в цих архівах, можуть суттєво доповнити відомості про діяльність цих військових формувань.